Haugen, H. M. (2026). *Samvittighetsfrihet: Demokratiets sikkerhetsventil.*
Fagbokforlaget. https://doi.org/10.55669/oa6910

Kapittel 1

Samvittighetsfrihet som umistelig verdi og kilde til politisk konflikt

Eden Abraham Paalgard, som er barneskolelærer, startet vinteren 2024 et opprop mot Pride-markering i barnehagen; hun var foreldrerepresentant. Hun startet oppropet etter å ikke ha fått tillatelse til å informere om Pride på et foreldremøte; det var FAU (Foreldrerådets arbeidsutvalg) som ba om at dette kunne skje. Hun understreker at arbeid for å fremme respekt for alle er en sentral del av formålet til både barnehager og skoler, som uttrykt i lover og rammeplaner, og videre: «Jeg kunne gått i pride-paraden i solidaritet med homofile venner …»[1] Hun er imidlertid uenig med Pride-bevegelsen og mener at Pride er en politisk kamparena og en politisk markering. Oppropet ber om å ta stilling til om barnehager skal feire «politiske kampsaker». Paalgard uttaler:[2]

> På samme måte som jeg vil fremme sosial rettferdighet for svarte mennesker og motvirke strukturell rasisme, ønsker jeg å fremme likeverd og respekt for skeive. Poenget mitt er at vi verken har behov for Black Lives Matter eller pride i barnehage og skole for å gjøre dette.

1 Brandvold, 2024a. Paalgard har godkjent omtalen av hennes engasjement.

2 Brandvold, 2024a.

This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License.
To view a copy of this license, visit https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Det er altså innrammingen som er ankepunktet, ikke bevisstgjøringsarbeidet.

Både bydelsdirektøren i Grorud bydel, Ayub Tughra, og den daværende utdanningsdirektøren i Oslo, Marte Gerhardsen, presiserte at fritak fra å synliggjøre Pride ikke er mulig. Tughra uttalte: «Når det gjelder selve markeringen handler det om verdier for barnehagen: menneskesyn, mangfold, likeverd, toleranse for ulikheter og forebygging av mobbing.»[3] Gerhardsen – som ikke har myndighet over barnehager – påpekte: «Det går ikke å søke fritak fra læreplanene …», men «det går an å få fritak dersom skolen for eksempel arrangerer en parade.»[4] For Gerhardsen er det sentrale at Pride gjør at mangfold blir mer synlig i undervisningen, noe barna ikke kan få fritak for.

Paalgard tydeliggjør ikke at hun er redd for den effekten Pride-markering gjennom fem år i barnehagen og 13 år på skole vil ha for barna; hun markerer sin egen uenighet, basert på sin overbevisning.

Jeg vil i denne boken vise at samvittighetsfrihet må handle om mer enn det å bli personlig krenket eller oppleve sterkt ubehag. Samvittighetsfriheten må ta utgangspunkt i en dyp og konsistent overbevisning, der man ikke kan tvinges til å handle på måter man er overbevist om at er skadelige for andre. Oppfatninger om at Pride skaper normutglidning, vil altså være et mindre gyldig argument enn oppfatninger om at Pride kan påvirke den enkelte til å ta valg som er uheldige for den enkelte – på kort eller lang sikt. Å forutse konsekvensene på kort sikt av dagens valg er som regel lettere enn å vite noe om de langsiktige konsekvensene. Prinsippet er imidlertid dette: Det skal ikke være øyeblikkets subjektive ubehag som skal styre. Jeg tolker Paalgard slik at hun er opptatt av barna, og ikke av sine egne følelser.

I 2024 arrangerte Paalgard, sammen med andre foreldre, alternativ barnehage hele Pride-uka i Oslo, og tilsvarende skjedde i enkelte andre byer. Ett initiativ, fire foreninger og en stiftelse søker å motarbeide det de omtaler som «Pride-ideologi» og «ideologisk aktivisme» i barnehager og skoler: foreldrenettverket.no (etablert i 2022; ikke aktivt siden), Lærerforeningen VERN, stiftet i 2025, foreldre.net, stiftet i 2023, Kristent Ressurssenter, stiftet i 2022, Stiftelsen Concordare, stiftet i 2023, og GENID Norge, stiftet i 2020. Sistnevnte

3 Brandvold, 2024a.

4 Brandvold, 2024b.

presenterer seg som «et nettverk av fagpersoner og pårørende til barn og voksne som identifiserer seg som trans».[5]

Diskrimineringsnemnda tok stilling i to klagesaker om skolemarkeringer i 2025. Begge gjaldt vedtak i Drammen kommune om markering med flagging med Pride-flagg – omtalt av Drammen kommune som «regnbueflagg» – den 31. mai 2025. Ordningen med felles flaggdag ble innført i 2024, og dagen var del av hva Drammen kommune kaller «mangfoldsuka». Den ene klagen kom fra 12 lærere og barnehageansatte,[6] og den andre klagen kom fra 10 foreldre med barn i grunnskolen.[7] De to klagene imøtegikk Drammen kommunes argument om at flaggheisingen ikke hadde noe med Pride å gjøre, og pålegget om at tilstedeværelse på markeringen var obligatorisk. I begge sakene var samvittighetsfrihet løftet fram; for lærere omhandlet klagen både egen deltakelse og medvirkning til at barn de hadde ansvar for, var til stede. Samme nemnd – såkalt forsterket nemnd – behandlet begge sakene, og det var samme utfall (3–2) i begge sakene: rammene for markeringen var lovlige; *selv om* tilstedeværelse innebærer å bli eksponert for et flagg som representerer holdninger og verdier som kan stå i motstrid til egen religion, livssyn eller politisk syn. Flertallet i Diskrimineringsnemnda understreket at det ikke var noe annet krav til aktivitet enn å være til stede, og at alles tilstedeværelse/deltakelse var viktig for markeringene. Videre la Diskrimineringsnemnda vekt på innholdet i talene – holdt av rektorene – og sangene. To av nemndmedlemmene som utgjorde flertallet, understreket at taler og sanger vektla «likeverd, respekt og mangfold …»[8] De to som utgjorde mindretallet, er lagmannsrettsdommere (én pensjonert); disse understreket: «Fraværet av et fåtall lærere og/eller elever vil … ikke redusere virkningen av skolens markering.»[9] Pålagt tilstedeværelse/

5 GENID Norge, 2026.

6 Diskrimineringsnemnda, 2025a.

7 Diskrimineringsnemnda, 2025b.

8 Diskrimineringsnemnda, 2025a, s. 16; Diskrimineringsnemnda, 2025b, s. 17. I saken reist av foreldre (2025a) formulerte fire av fem medlemmer på s. 14 at «pålegg om å delta i handlinger eller aktiviteter som innebærer at den enkelte kan oppfattes å slutte seg til verdier som står i strid med ens religion, livssyn eller politiske syn, vil etter disse nemndmedlemmenes syn utgjøre slik skade eller ulempe at det overskrider terskelen for forskjellsbehandling etter likestillings- og diskrimineringsloven § 8»; to av de fire mente at forskjellsbehandlingen likevel var lovlig etter § 9.

9 Diskrimineringsnemnda, 2025a, s. 18; Diskrimineringsnemnda, 2025b, s. 19.

deltakelse på markeringen var uforholdsmessig inngripende for klagerne, slik mindretallet så det.

Jeg vet at noen vil være provosert av eksemplet med Pride, også når ordet «mangfoldsuke» brukes. Det vil også være dem som provoseres av andre samvittighetsbaserte valg. Det er rom for uenighet i liberale demokratier, som vektlegger rettigheter for enkeltpersoner, i tillegg til å være basert på frie valg mellom politiske alternativer. Rettigheter for minoriteter kommer ikke av seg selv, men må kjempes fram, noe som alltid har møtt motstand i deler av majoriteten.

Forståelse for samvittighetsbaserte valg må på ingen måte leses som støtte til intoleranse eller fordommer – eller, enda verre, som støtte til måter som brukes for å uttrykke hets og hat mot enkeltpersoner. Det er forskjell på å respektere og å tolerere. Respekt er mer anerkjennende enn toleranse. Mens fordommer mot homofile og lesbiske er klart redusert i Norge, er det en økning fra 2017 til 2026 i andelen som svarer at de «grøsser» når de tenker på personer som har skiftet kjønn; fra 5,7 % til 10 %.[10] Andelen som grøsser når de tenker på transpersoner er 9 %; også en svak økning. 2026-undersøkelsen viser at menn er mindre positive til transpersoner enn kvinner; det samme finner Norges institusjon for menneskerettigheter.[11] En undersøkelse gjort for Amnesty Norge finner at unge (under 35 år) har større motstand enn eldre mot undervisning om kjønnsidentitet.[12] Menn har generelt større fordommer mot transpersoner enn kvinner.

I 2019 vedtok det øverste organet i Verdens helseorganisasjon (WHO) å ikke lenger bruke begrepene «transsexualism» og «gender identity disorder of children»,[13] men heller kjønnsinkongruens hos voksne og kjønnsinkongruens hos barn.[14] Samtidig ble begge flyttet fra kapittelet «Mental and behavioural disorders» til et nytt kapittel 17: Conditions related to sexual health; det pre-

10 Bufdir, 2026a.

11 Norges institusjon for menneskerettigheter, 2026.

12 2026-undersøkelsen oppsummeres av Kruhaug 2026; se også Amnesty International Norge, 2024.

13 Som forklart av Helsedirektoratet (2025) er det fortsatt det gamle sykdomsklassifikasjonssystemet ICD-10 som gjelder; «Målet er at ICD-11 kan tas i bruk i løpet av 2028–29, …»

14 Verdens Helseorganisasjon, udatert1.

siseres at for å regnes som kjønnsinkongruent kreves mer enn «gender variant behaviour or preferences…»[15]

En norsk studie av lesbiske, homofile, bifile og transpersoner (lhbt+) finner at en langt større andel av transpersoner «skammer seg av og til», sammenliknet med andre «skeive»,[16] og at transpersoner i større grad rapporterer at de er blitt mobbet, og at de har forsøkt å ta livet sitt; samme høye andel finner vi også for bifile kvinner.[17] Politiets statistikk over hatkrimsaker rettet mot skeive – der det å brenne Pride-flagget regnes som hatkrim – viser en kraftig økning fra 2022 til 2023, etterfulgt av en nedgang i 2024 og 2025.[18] I 2026 økte på nytt skadeverk mot Pride-flagget.

I studier som sammenlikner objektive trekk ved ulike staters tilrettelegging for lhbt+-personer, kommer stater med konstitusjonelt vern av lhbt+-personers rettigheter foran Norge.[19] I en rangering av land ut fra deres rettigheter for transpersoner skåret Norge 2 av 5 i 2016.[20] Senere samme år trådte lov om endring av juridisk kjønn i kraft, og det er nå mulig å endre det midterste nummeret i personnummeret uten å gjennomføre kjønnskorrigerende operasjon. En utredning om et tredje juridisk kjønn, levert av Bufdir i 2023,[21] kan muligens resultere i lovgivning som gjør at Norge endrer skåre på sin lhbt+-tilrettelegging. Forslag om en tredje kjønnskategori i norske pass fikk kun støtte fra fire partier – Miljøpartiet de Grønne, Rødt, Sosialistisk Venstreparti og Venstre – i 2025.[22] Bufdirs veileder *Råd om møter med kjønnsmangfold for offentlige ansatte* møtte motstand under høringen i 2025 – gjennomført *etter* at veilederen først ble lansert[23] – og i Stortinget støttet to partier (KrF og Frp,

15 Verdens Helseorganisasjon, 2025. For en kritisk vurdering av begrepet kjønnsidentitet i norsk lovgiving, jf. WHOs terskel, se Robberstad 2025.

16 Anderssen mfl., 2021, s. 130.

17 Andersen mfl., 2021, s. 128–129.

18 Nasjonalt kompetansemiljø innen hatkriminalitet, 2026, s. 29–31.

19 Valfort, 2017, s. 52.

20 Valfort, 2017, s. 57.

21 Bufdir, 2023.

22 Stortinget, 2025a.

23 Regjeringen, 2025a.

samt to fra Sp) å skrinlegge veilederen.[24] Veilederen ble lansert i juni 2026,[25] og omtalt på lederplass i Vårt Land som å bevisstgjøre om «normal folkeskikk».[26]

Både gammel og ny opplæringslov og barnehagelov løfter fram åndsfrihet/åndsfridom og likeverd, i tillegg til en rekke andre viktige verdier. Formålsbestemmelsen i privatskolelova understreker både «respekt for menneskerettane, grunnleggjande fridommar, …», «verdiane til eleven …» og «toleranse, likestilling … og venskap …». De offentlige skolene skal også sikre respekt for foreldrenes overbevisning, slik det er slått fast i bestemmelser i tre menneskerettighetskonvensjoner som alle er tatt inn i menneskerettighetsloven.[27] Menneskerettighetsloven sier i § 2 at bestemmelser i disse konvensjonene skal gjelde som norsk lov, altså inkorporering. Menneskerettighetsloven sier i § 3 at bestemmelser i disse konvensjonene ved motstrid skal gå foran bestemmelser i annen lovgivning, altså forrang.

I juni 2026 snudde kunnskapsminister Kari Nessa Nordtun i spørsmålet om fritak fra markeringer. Hun formulerer det som at fritak kan gis dersom «aktivitetene med rimelig grunn oppleves som en utøvelse av en annen religion eller livssyn enn ditt eget», og konkretiserer med et eksempel på aktivitet: «Å delta på en flaggheisingsseremoni.»[28] Det er to ledd i § 14-6 i opplæringsloven, som nettopp omhandler muligheten for fritak. Ordet «aktivitetar» er sentralt i første ledd; *her* kan det gis fritak. Ordet «kompetansemåla» er sentralt i annet ledd, som innledes slik: «Ein kan ikkje krevje fritak frå kompetansemåla i læreplanane for fag.»

Statsforvalteren i Rogaland hastebehandlet i juni 2026 en klage fra foreldre etter et vedtak i Karmøy kommune om å ikke gi fritak fra en undervisningsdag som det var informert om at skulle skje 12. juni 2026. Samtidig med

24 Stortinget, 2026a.

25 Bufdir, 2026b.

26 Vårt Land, 2026a.

27 Artikkel 2 i Første tilleggsprotokoll til Den europeiske menneskerettighetskonvensjon; artikkel 13(3) i FNs konvensjon om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter; artikkel 14(2) i Barnekonvensjonen.

28 Nessa Nordtun, 2026.

undervisningen skulle skolene flagge med regnbueflagg.[29] Statsforvalteren gav kommunen medhold, og vektla at det kun var snakk om «opplæring som gjennomføres i samsvar med opplæringslov og læreplanverk.»[30] Klagerne viste til bestemmelser i menneskerettighetskonvensjoner, noe Statsforvalteren omtalte som «et bakteppe for tolkningen av fritaksretten, …»[31] En slik forståelse vil antakelig møte motstand i en domstol, basert på hva menneskerettighetsloven presiserer om konvensjonsbestemmelsers forrang foran annen lovgivning.

Jeg er imidlertid helt enig med Statsforvalteren i Rogaland i at den konkrete undervisningen «ikke med rimelig grunn [kan] oppleves som krenkende eller støtende»[32] – selv om elevene kan være uenige i det som undervises. Ytringer som «jævla homo» eller «jævla transe» eller andre minoritetsskjellsord *er* krenkende og støtende – og skadelige for den enkelte og for samfunnet.

Ytringsklimaet rundt regnbueflagg – uansett hva flagget omtales som – har blitt hardere. Noen av dem som deltok i den offentlige samtalen i 2026, brukte «innestemme».[33] Alle ytringer som direkte eller indirekte søker å undergrave alles likeverd, må imøtegås, men vi kan ikke forby alle ytringer vi ikke liker; hatparagrafen i straffeloven (§ 185) setter imidlertid noen grenser.

---

29 Karmøy kommune, 2026; ordlyden er: «Flaggingen skal skje samtidig med at alle skolene også gjennomfører et undervisningsopplegg om temaene den samme dagen eller i løpet av uka.» Oppslaget ble opprinnelig publisert 13. mai 2026; jeg vet ikke hva som var endringen da oppslaget ble oppdatert 10. juni 2026.

30 Statsforvalteren i Rogaland, 2026, s. 2. En gjennomgang av det konkrete undervisningsopplegget gis på s. 3–5.

31 Statsforvalteren i Rogaland, 2026, s. 5.

32 Statsforvalteren i Rogaland, 2026, s. 2.

33 Den mest kjente er Høyres (homofile) nestleder, Ola Svenneby 2026a («diskusjonen om pride er usunn») og 2026b («symbol for de av oss som av en eller annen grunn skiller oss fra flertallet, men som først og fremst ønsker å leve i fred»); se også Lindal (2026) «Eg flaggar for menneske. For den unge versjonen av meg som trudde ho var aleine. For venene mine. For dei som framleis er redde.» For innlegg fra motstandere av skolemarkeringer, se Vik Bogen og Kummermo, gjengir Lundh 2026 («Når vi tar oss tid til å forstå andres smerte og erfaringer, kan vi stå tydeligere i egne overbevisninger samtidig som vi møter hverandre med respekt») og Lie Haugen 2026 («Derfor kommer jeg alltid til å forsvare menneskers verdi og frihet. Men jeg kommer også til å forsvare retten til å stille spørsmål.»)

Kanskje kan begrepet «uenighetsfellesskap» vise at fellesskap kan bygges også der meningene spriker.[34]

Denne boken, som er den første boken om samvittighetsfrihet på norsk,[35] søker å vise de reelle dilemmaene innenfor alle områder av samvittighetsfriheten. Samvittighetsfriheten kan utøves i møte med ulike samfunnsutfordringer som helse, miljø, omsorg, barns utvikling, modige ytringer mot dem som misbruker makt, og bruk av voldsmakt. Det sentrale er hvordan samvittighetsfriheten kan gis rom slik at det er mulig å leve med mangfold og et styrket demokrati, der også minoritetsposisjoner respekteres eller i det minste tolereres. Før vi går videre, er det nødvendig å avklare selve begrepet samvittighet.

Den enkeltes samvittighet

Det engelske ordet conscience består av to ledd, som begge stammer fra latin: «con», som betyr med, og «science» som betyr kunnskap. Det nynorske ordet samvit og det greske ordet syneidesis viser begge til conscience, som handler om å utvikle sin tenkning, gjerne sammen med andre, men også om selv å stå for sine valg. Dette er ulikt det nynorske ordet medvit, som handler om grad av bevissthet når man gjorde valg. Dette ordet finnes også på engelsk, nemlig conscious(ness). Bevissthet og samvittighet fremmer ansvarlighet, også i møte med globale utfordringer.[36]

Samvittigheten – forstått som individets moralske veiviser eller samviten[37] – kan ha tre forankringer: (i) egne normer, forankret i overordnede normer; (ii) normer knyttet til kultur & tradisjon; og (iii) normer utledet fra religiøse kilder. Disse kan noen ganger være delvis overlappende, men det er

34 Laird Iversen, 2014.

35 Et kapittel i Magelssen, 2023 handler om samvittighetsfrihet. I tillegg til en offentlig utredning, se NOU 2016: 13, er det skrevet flere masteroppgaver om samvittighetsfrihet; se Groth Farsund, 2020, Marhaug, 2019, Fløe, 2017 og Tengesdal, 2016.

36 Andersen og Björkman, 2017, s. 450; se også s. 369 og s. 418. Boken drøfter hva som bidrar til normutvikling, slik at det selvtransformerende mennesket kan få blomstre.

37 Austad, 2015, s. 1.

viktig å være bevisst på at tekster fra hellige bøker er blitt tolket og brukt av religiøse aktører som søker makt, uansett pris. Denne prisen kan ofte være en instrumentalisering av religionen, konkret at religiøs autoritet brukes for å bygge politisk autoritet.

Det kan også være vanskelig å forene disse tre forankringene. Selv om det skrives mye bra om samvittighet i Den katolske kirkes katekisme, underkjennes betydningen av egne valg.[38] For det første kritiseres det å «foretrekke vårt eget skjønn og forkaste autoritativ lære.»[39] For det andre er «misforstått forståelse av samvittighetens selvstendighet …» noe som kan medføre «forkvakling av det moralske omdømme.»[40] Den katolske kirkes lære vil ha betydning for samvittigheten til en troende katolikk.[41] Likevel blir det feil å knytte dogmatikk *direkte* til samvittighet, siden dette overser den enkeltes tankeprosess. Samtidig vil et samvittighetsstandpunkt måtte formes i, og ha en forankring i, et fellesskap utenfor en selv.

I dagliglivet brukes samvittighet ofte sammen med ordene «god» og «dårlig». God samvittighet handler da om at man er overbevist om at man har gjort gode valg, mens dårlig samvittighet er bevisstheten om at man har gjort dårlige valg. Det er sunt å ha dårlig samvittighet når man har gjort noe man innser var feil, og like sunt å ha god samvittighet for å ha gjort noe man selv mener er rett, selv om sosiale konvensjoner *kan* si noe annet.

Det å vise til samvittighet innebærer *ikke* at man anser seg selv som et moralsk bedre menneske enn andre, men at man har klare oppfatninger om hva som er rett og galt for en selv. Den pensjonerte legen Gro Nylander, spesialist i fødselshjelp, kvinnesykdommer og medisinsk genetikk, uttalte i debatt med en annen lege, Gunhild Felde, som reserverte seg mot å henvise til abort: «Vi har faktisk en samvittighet vi andre også. En ganske god samvittighet.»[42] Felde, på sin side, uttalte at hun «respekterer abortloven i Norge. Jeg har

38 Saada og Antaki, 2018, se også kapittel 3, peker på at katolisismen fremmer «institusjonalisering» av samvittighetsfriheten, mens protestantismen fremmer «autonomisering» av samvittighetsfriheten.

39 Den katolske kirke, 1992, avsnitt 1783.

40 Den katolske kirke, 1992, avsnitt 1792. Min kritikk sammenfaller med Hoose, 2004.

41 I Kompendium til Den katolske kirkes katekisme, Den katolske kirke, 2005, heter det i avsnitt 374 at «moralsk samvittighet formes gjennom oppdragelse og tilegnelse av Guds ord og Kirkens lære.»

42 NRK, 2013, 51:48–51:52.

ikke noe ønske om å hindre noen kvinne i å ta abort …»[43] Hun ønsker bare ikke selv – i sin praksis som allmennlege i Bergen – å måtte henvise til abort. Nylander bestrider imidlertid at en person som ikke bidrar til oppfyllelse av loven, kan sies å respektere denne loven.[44]

Denne uenigheten – og uenigheten om Pride omtalt innledningsvis – viser at ens egen samvittighet ikke kan gjøres til allmenn norm for samfunnet. Likevel vil samfunnet – gjennom våre lovgivere – noen ganger legge til rette for at ens dype overbevisning kan gi anledning til å fravike den normen som lovgivningen er uttrykk for; dette skjer gjennom reservasjonsbestemmelser i de ulike lovene. Sammenlignet med Danmark og Sverige har Norge i større grad sikret samvittighetsfriheten i lovverket.

Religion og religiøs identitetspolitikk

Mange samvittighetskonflikter kan knyttes til religion. Derfor er det nødvendig med en forståelse av hvordan religion kommer til uttrykk i det politiske rommet. Boken vil vise at ikke-religiøs overbevisning kan være en like sterk kilde til ens samvittighet. Ikke-religiøse mennesker kan ha like sterk og ekteføIt samvittighet som religiøse mennesker kan ha. De to måtene begrepet «livssyn» forstås på i Norge, gir hjelp til å forstå dette. Livssyn kan brukes som en vid kategori som omfatter alle overbevisninger, både religiøse og ikke-religiøse. Livssyn kan også brukes snevrere, illustrert ved at organisasjonen Ateistene vant ankesaken mot staten, som ikke ville anerkjenne dem som livssynssamfunn;[45] i Norge behandles tros- og livssynssamfunn i den samme loven.

Religion kan framstå som dogmatikk – altså oppfatninger om rett og feil religiøs lære. Det nyeste eksemplet – som et motsvar til Pride – er Felleskristen erklæring om «kjønns- og seksualitetsmangfold». Denne ble lansert i 2024 og

43 NRK, 2013, 02:16–02:23.

44 NRK, 2013, 05:35–05:39.

45 Borgarting lagmannsrett, 2024.

er støttet av over 65 kirkesamfunn, organisasjoner og menigheter, der Den katolske kirke (Norsk katolsk bisperåd) er den største.[46] Teksten innledes med teksten «Med basis i bekjennelsen av Bibelen som Guds ord …» Videre heter det: «Ekteskapet mellom én mann og én kvinne er den bibelske rammen for seksuelle relasjoner og samliv.» Alt annet kategoriseres som «seksuell atferd» og «ideologi»; i strid med «… Bibelens skapelsesteologi og Jesu etiske undervisning …»

Et slikt utgangspunkt innebærer en forståelse av bibeltekstene som diktert av Gud, noe som er problematisk ut fra det vi vet om hvordan bøkene i Bibelen ble til. Videre gis det inntrykk av at alt i Bibelen må tilsluttes for å kalles «virkelig» kristen, noe som fremmedgjør mange fra kristendommens grensesprengende budskap om Guds kjærlighet og menneskers frelse («fri hals»), gjennom Jesus. Siden Jesu liv og lære er den sentrale tolkningsnøkkelen i kristendommen, er det også relevant at Jesus faktisk kan leses som at biologien er mer komplisert enn «to biologiske kjønn»: I Matteus 19,12a lærer Jesus disiplene: «For det finnes evnukker som ble unnfanget slik i mors liv …» En evnukk er en mann uten evne til å få barn; de fleste er blitt kastrert ved å fjerne testiklene; vaktstyrken ved palass og harem i mange deler av Asia var evnukker. Selv om det er klare forskjeller mellom fortidens evnukker og nåtidens transpersoner, erkjenner altså Jesus at noen kan være evnukk fra de ble unnfanget. Evnukker gis rosende omtale også i Jesaja 56,4-5.

Religion kan også inngå som element i en kulturbevaringsstrategi. Dansk kulturkamp[47] – som kan illustreres med prosesser for å vedta den såkalte Kulturkanonen i 2006 (108 danske kunstverk)[48] og Danmarkskanonen i 2016 (ti danske verdier, deriblant den kristne kulturarven)[49] – er eksempler på at religion blir brukt både av dem som ønsker enhet, og av dem som ønsker mangfold. Ønsket om enhet har gitt opphav til religiøs identitetspolitikk, som ofte skaper motsetninger og politisk polarisering.[50] Religiøs identitetspolitikk

46 Felleskristen erklæring, 2024.

47 Begrepet motsvarer det engelske «culture war», som har preget politikken i USA fra 1980-tallet.

48 Kulturministeriet, 2006; Sverige har «sin» liste, se Sveriges Radio, 2025.

49 Bay Nielsen, 2016.

50 De ulike kapitlene i Mancini og Rosenfeld, 2018 behandler «kulturkamper» i USA og i Vest-Europa, ikke i Norge.

handler om *bevaring*; noen vil kanskje til og med ønske å gå tilbake til en tidligere «idealtilstand».

Slik bevaring står i kontrast til annen identitetspolitikk, altså gruppebasert mobilisering for å fremme situasjonen for sin gruppe. Slik identitetspolitikk handler om å fremme *endring*.

Når først religion er brakt på banen, er det viktig å huske at mye som tilskrives religion, like gjerne handler om kultur, kjønns- og generasjonsmakt. Det er altså ikke slik at alle normer som hevdes å være religiøst forankret, faktisk kan finne sin begrunnelse i religiøse kilder. Når personer med annen tro ønsker å pålegge andre sin forståelse av hellige skrifter – eller sin forståelse av hva som ligger av normpåbud i såkalt «æreskultur» – må dette imøtegås. Dette kan skje ved å peke på hva som formidles i andre religiøse tekster, eventuelt sammen med å påminne om lovbestemmelser eller menneskerettslige normer. Handlinger som søker å opprette «ære», kan både være skadelige og noen ganger dødelige. Et bedre begrep enn «ære» er «skam», der det sentrale er makt over unge kvinners kropper – og vilje – og å unngå at disse påfører familiene skam.

Hva samvittighetsfriheten ikke er

Nå flyttes fokuset fra samvittighet til samvittighetsfrihet. Noen ganger får vi inntrykk av at samvittighetsfrihet handler om å få gjennomslag for sin private moral. Andre ganger snakkes det om å slippe å gjøre noe som er ubehagelig for en, eller noe en opplever krenkende for en selv. Til dette er å si at samvittighetsfriheten må være basert i en dyptfølt overbevisning som må være konsistent og forankret i et helhetlig livssyn,[51] og altså noe mer enn ens egen moral.

Heller ikke det å oppleve noe som ubehagelig eller krenkende er normalt tilstrekkelig for å kunne påberope seg samvittighetsfriheten. Mange leger kan

51 Høyesterett understreker at «utøvelsen av overbevisningen må være nært knyttet til det aktuelle livssynet …» (2018a, avsnitt 78 (utdrag)).

oppleve det som ubehagelig å gjennomføre en abort, men de gjør det likevel. Mange personer kan oppleve både for mye eller for lite bekledning som krenkende, men kan ikke nekte å forholde seg til en annen person, for eksempel som medmenneske eller tjenesteleverandør; under omtales det norske forbudet mot ansiktsdekkende plagg i alle utdanningsinstitusjoner.

En siste misforståelse er også viktig å avklare: Å vise til samvittighet innebærer ikke automatisk at man anser seg selv som et moralsk bedre menneske enn andre. Å vise til samvittighetsfriheten innebærer at man har klare oppfatninger om hva som er rett og galt for en selv, og dermed hva som er de beste verdiene, forankret i sitt helhetlige livssyn. Dette handler om samvittighetens indre dimensjon, som vi skal se i kapittel 2.

Samvittighetsfrihet er reell først når man kan forvente *respekt* for sin egen samvittighet. Dette kan inkludere informasjonsarbeid for å øke *forståelsen* for overbevisningen, ikke nødvendigvis å få andre til å slutte seg til dette livssynet eller denne overbevisningen. Som jeg vil argumentere for, kan imidlertid det som er bra for en selv, også være bra for samfunnet.

Sju kontroversielle politikkområder

For å vise hvordan samvittighetsfriheten kommer i spill i Norge, vil sju politikkområder løftes fram. Disse behandles i hvert sitt kapittel. Jeg skal her kort presentere dem.

Hjelp til personer uten lovlig opphold: Bør det være straff for dem som bidrar til lønnet arbeid for personer som ikke har lovlig opphold i Norge, og som derfor bryter utlendingsloven? Svarene fra norske domstoler er ja, i to kjente dommer: 1) Dommen fra 19. desember 2019 mot Gunnar Stålsett for å ha fortsatt et arbeidsforhold etter at Lula Tekle, som ikke hadde lovlig opphold i Norge, fikk inndratt skattekortet i 2011.[52] 2) Dommen fra 15. oktober 2019 mot Arne Viste og hans bemanningsselskap Plog.[53] Begge ble dømt til

52 Oslo tingrett, 2019a.

53 Oslo tingrett, 2019b.

betinget fengsel og bot, Viste strengere enn Stålsett, som vi vil se i kapittel 4. Dommen mot Viste ble anket, men anken ble avvist. Dommen mot Stålsett ble vedtatt. Jeg kommer tilbake til en Høyesterettsdom som omhandlet det å huse såkalte papirløse og å gjøre bruk av arbeidskraften – en dag – til én av disse.

Også det å bistå under kirkeasyl ble av norske myndigheter forstått som å sette seg over loven, som vi skal se. Personer uten lovlig opphold aktualiserer også helsearbeideres samvittighetskonflikt: Deres profesjonsetiske kall om å hjelpe, og å avstå fra å skade eller gjøre urett, støter på en forskrift som begrenser den helsehjelpen som kan gis, ut fra pasientens oppholdsstatus.

Samvittighetsfrihet for helsepersonell i møte med ulik medisinsk teknologi: Reservasjonsrett er en konkret måte å sikre samvittighetsfriheten på. Endringer i fastlegeforskriften – i kraft fra 2013, med endringer, i kraft fra 2015 – begrenset reservasjonsretten. En kommunelege som var ansatt før denne forskriften trådte i kraft, ble oppsagt i 2015 som følge av at hun ikke ville bistå med å sette inn spiral. Dommen fra Høyesterett gav kvinnen medhold i at oppsigelsen var ugyldig, og bemerket: «Helse- og omsorgsdepartementet burde ha uttrykt seg klarere i fastlegeforskriften dersom endringene i 2012 tok sikte på å forby samvittighetsforbehold …»[54] Mer kjent enn reservasjon mot å sette inn spiral er reservasjon mot å bistå i svangerskapsavbrudd eller abort.

Andre eksempler på reelle situasjoner kan være omskjæring av guttebarn (omskjæring av jentebarn er forbudt), eller forhold knyttet til det å få barn gjennom surrogatmødre bosatt i Norge, som etter bioteknologiloven § 2-15, jf. § 7-5 er forbudt. En drøfting av disse og andre situasjoner, som det hypotetiske spørsmålet om hva som må skje med reservasjonsretten dersom det i framtiden skulle bli tillatt med aktiv dødshjelp i Norge, er del av en offentlig utredning med tittelen Samvittighetsfrihet i arbeidslivet.[55]

Vaksinereservasjon som samvittighetsspørsmål: Verdens helseorganisasjon nevner vaksinemotstand som en av de ti største folkehelsetruslene.[56] Vaksinering handler om å tilføre kroppen en svekket bakterie eller virus, der

54 Høyesterett, 2018a, avsnitt 51. For en analyse av saken – før den kom opp for Høyesterett – se Strand, 2018a og Strand, 2018b. I Strands øvrige publikasjoner omtales begrepet samvittighetsfrihet kun når Strand siterer andre; hun bruker begrepet «frihet til å tro på hva de vil …», som skilles fra «å handle etter sitt … syn».

55 NOU 2016: 13.

56 Verdens helseorganisasjon, 2019.

den farlige virkningen av bakterien eller viruset er fjernet. Vaksinasjon av barn under 16 år er i utgangspunktet basert på foreldrenes samtykke, i tråd med pasient- og brukerrettighetsloven § 4-4 – altså aktiv tilslutning etter å ha blitt informert – og det er alltid mulig å ikke samtykke. Norge har altså *ikke* obligatorisk småbarnsvaksinering. Reservasjon mot vaksinering av egne barn er tilsynelatende ingen samvittighetsfrihet på samme måte som temaene over, der det enten handler om å aktivt bryte en lov, eller å unndra seg forpliktelser til å oppfylle andres rettigheter etter en lov.

Samvittighetskonfliktene kan imidlertid oppstå også her. Foreldrene kan være uenige om barna skal unntas fra vaksinasjonsprogrammet – med 12 vaksiner[57] – eller om barn skal få vaksine som ikke er en del av barnevaksineringsprogrammet. Disse omtales som pandemivaksiner, og disse skiller seg fra vaksiner som er omfattet av barnevaksineringsprogrammet, som bare omfatter vaksiner som er tilstrekkelig testet.

Samvittighetsfrihet for eierne av offentlig finansierte, men privat eide høgskoler: Både arbeidsmiljøloven og diskrimineringsloven gir unntaksmuligheter for ansettelser i trossamfunn, og det er også tillatt for skoleledelsen ved livssynsbaserte skoler å spørre om samlivsform ved ansettelse – men bare dersom den aktuelle stillingen vil ha betydning for å gjennomføre formålet for den aktuelle skolen, og dette presiseres i utlysningen.[58] En 2021-veileder fra Utdanningsdirektoratet spesifiserer innledningsvis at den kan være «til nytte også for blant annet folkehøyskoler og private høyskoler.» Spørsmål om samlivsform og søkerens motivasjon for å virkeliggjøre et såkalt «verdidokument» har blitt mest tydeliggjort ved NLA Høgskolen, med sju kristne organisasjoner som eiere.

Universitets- og høyskoleloven er eksplisitt i å tillate mangfold, og sier i § 2-2 annet ledd at skolene har «ellers rett til å utforme sitt eget faglige og verdimessige grunnlag innenfor de rammer som er fastsatt i eller i medhold av lov» og videre i § 2-2 tredje ledd at disse institusjonene *ikke* kan «gis pålegg eller instrukser om læreinnholdet i undervisningen og innholdet i forskningen eller … individuelle ansettelser …» Samtidig fastslås den akademiske friheten

57 Gamlund mfl., 2020, s. 9.

58 Utdanningsdirektoratet, 2021, s. 6.

for den enkelte i § 2-2 fjerde til sjuende ledd – for undervisning, forskning, formidling og publisering.

Samvittighetsfrihet for lærere: To lærere i Sandefjord, Marius Andersen og Joakim Volden, nektet i 2014 å bruke et skjema for standardiserte elevvurderinger. Begge ble truet med oppsigelse, men de nektet å imøtekomme pålegget, og begge mente at deres faglige integritet sto på spill. Saken løste seg da Sandefjord kommune valgte å fjerne skjemaet fra skolene. Dette var en samvittighetskonflikt, blant annet fordi lærerne mente at det aktuelle vurderingsskjemaet var skadelig for barna. Lærerne mottok i 2015 Zola-prisen for sivilt mot.[59]

En annen elevvurdering, der elever skal vurdere seg selv og andre med bruk av smile-/surefjes, har fått kritikk,[60] og omtales som «en form for mishandling av barn».[61] Kartlegginger av mobbing i skolen er også kritisert.[62] Det sentrale for kritikken er knyttet til hva som fremmer og hemmer barns helhetlige utvikling.[63] Stadig flere peker på at den omfattende bruken av digitale hjelpemidler, konkret nettbrett (Ipad) og PC, i skolen er skadelig for barn, både for deres konsentrasjons- og kommunikasjonsevner, økte avhengighet av ulike former for stimuli og reduserte utvikling av andre ferdigheter. PISA (Programme for International Student Assessment), som måler ferdigheter i regning og lesing, viser at skår for ferdigheter går ned ved mye nettbrett- eller PC-bruk; merk at opptil én time pr. dag er positivt for resultatene.[64]

Avkreving av lojalitet til det rådende politiske regimet: Under den tyske okkupasjonen var det viktig for Quisling-regimet – som styrte på okkupasjonsmaktens nåde – å utøve innflytelse over både kirke og skole. Derfor søkte regimet å vinne lojale prester og lærere. Utfallet ble skolekampen og kirkekampen, der de som ble ansett som særlig viktige, ble arrestert, og noen ble deportert. Quisling sendte et brev 6. april 1942, bare noen dager etter at

59 Vedvik, 2015.

60 Vartdal, 2020.

61 Gjengitt i Vartdal, 2020; også begreper som «strukturell mobbing» ble brukt.

62 Fladberg, 2020a.

63 Begrepet åndelig utvikling er en naturlig del av helhetlig utvikling og er hjemlet i Barnekonvensjonen; se Haugen, 2018a.

64 OECD, 2023, s. 194 (matte); se også OECD, 2015, s. 153 (lesing) og s. 156 (matte). Samme tendens vises i OECD, 2006, s. 65.

Kirkens Grunn ble lest opp i kirkene, de fleste 1. påskedag, med ordlyden: «de som … bevisst eller ubevisst tjener fienden, dem er det vår plikt uten medlidenhet å uskadeliggjøre. Ved sin opptreden tvinger de oss selv til å ødelegge dem.»[65] Til tross for denne advarselen valgte 93,7 prosent av prestene å bryte med Quisling-regimet ved å nedlegge embetsdelen av tjenesten og ikke motta lønn fra staten for de over tre årene som var igjen av krigen.

I Norges naboland Russland avkreves en svært sterk lojalitet til Putin-regimet av den enkelte borger. En time i uken skal avsettes til oppøving i russisk patriotisme. Dette ekstreme eksemplet skiller seg ut – i vår del av verden. Noen vestlige stater har imidlertid obligatoriske statsborgerskapsseremonier, og to stater, Danmark og Sveits, krever at den kommende statsborgeren håndhilser på myndighetsrepresentanten; å unnlate å håndhilse vil medføre at statsborgerskapet ikke innvilges. I Norge er det frivillig å delta i statsborgerskapsseremoni, og vi kan smile av daværende innvandrings- og integreringsminister Sylvi Listhaug sin Facebook-posting om at «de som kommer til Norge må tilpasse seg samfunnet vårt. Her spiser vi svin, drikker alkohol og viser ansiktet vårt».[66] Det siste ble imidlertid konkretisert i 2018, da lov om endringar i opplæringslova mv. (forbod mot bruk av ansiktsdekkjande plagg i barnehagar og undervisningssituasjonar) ble vedtatt. Balansen mellom å fremme nasjonale verdier og tillate individuell praktisering av sin tro må også ta hensyn til at noen praksiser ikke er relevante *nok* uttrykk for tro, som påpekt tidligere i kapitlet. Forkynnelse i tråd med skoleeiers teologiske posisjon medførte i 2025 at fem skoler i Kristiansand og Egersund kommuner fikk tydelige krav om endringer fra Utdanningsdirektoratet; noen er fulgt opp. Konklusjonen og mine vurderinger av klagebehandlingen hos Kunnskapsdepartementet vil legges til mot slutten av kapittel 9 når denne er klar.

Å nekte å medvirke i eller støtte opp om bruk av militær makt: Militærnekting var lenge det mest synlige uttrykket for samvittighetsfrihet i Norge. I dag er det bare rundt 9000 som gjennomfører førstegangstjenesten, og selv om dette tallet skal øke med 50% det neste tiåret, vil det fortsatt bare være en fjerdedel av et årskull på 55.000 personer som gjennomfører førstegangstjenesten. Allmenn verneplikt er skrevet inn i Grunnloven § 119

65 Gjengitt i Austad, 2005, s. 156.

66 Gjengitt i Tjernshaugen, 2016.

(«Enhver … er … forpliktet til i en viss tid å verne om sitt fedreland …»), og fra 2015 ble verneplikten kjønnsnøytral.

Tidligere fantes det en egen lov om militærnekting, men denne ble opphevet da forsvarsloven trådte i kraft, med et kapittel 4 med tittelen Fritak for tjeneste i Forsvaret av overbevisningsgrunner. En som uten gyldig grunn ikke møter opp til førstegangstjeneste, eller en person som ikke møter til heimevernsøvelse, *kan* få fengselsstraff.[67] Straffene for å nekte militæret er lange i mange land, og anerkjennelsen av militærnekting som uttrykk for samvittighetsfriheten er voksende.[68] For noen har det vært viktig å få politisk gjennomslag for det de kaller økonomisk militærnekting eller fredsskatt, men forslaget har til nå ikke fått støtte fra mer enn ett parti i Norge.[69]

Oversikt over kapitlene

En nærmere avklaring av hva som faktisk er samvittighetskonflikter, og av hva samvittighetsfriheten handler om, vil komme i kapittel 2. Her dekkes en rekke områder med ulik grad av regulering i dag, og en ny bestemmelse i straffeloven om såkalt konverteringsterapi drøftes nokså inngående.[70]

For å forstå det unike i samvittighetsfriheten er det viktig å kjenne samvittighetsfrihetens framvekst. Denne historiske utviklingen – fra en romersk aristokrat, via kristne nytenkere og opplysningsfilosofer til Hannah Arendt – forklares i kapittel 3.

I kapitlene 4–10 vil de sju politikkområdene omtalt over – hjelp til uteturnerbare, helsepersonell, vaksinemotstandere, eiere av kristent forankrede høgskoler, lærere, plikten til lojalitet mot regimet og militærnektere – drøftes mer inngående. Det er altså sju politikkområder («cases») der samvittigheten kan komme i spill, og som drøftes:

---

67 Berg Bentzerød, 2017.

68 Bielefeldt og Wiener, 2020, s. 162–164.

69 Finanskomiteen, 2000.

70 Stortinget, 2023a.

Kapittel 4: Samvittighetsfrihet for dem som bistår personer uten lovlig opphold
Kapittel 5: Abort, ikke-naturlig reproduksjon og omskjæring av guttebarn
Kapittel 6: Å ikke ta vaksiner, eller nekte barn å ta vaksiner
Kapittel 7: Samvittighetsfrihet for eiere av offentlig finansierte, men privat eide høgskoler
Kapittel 8: Lærernes samvittighetsfrihet
Kapittel 9: Samvittighetsfrihet for å ikke pålegges å uttrykke lojalitet til et regime
Kapittel 10: Militærnekting eller å ikke ville finansiere militæret

I kapittel 11 drøftes om samvittighetsfriheten kan medføre at det blir vanskelig å styre samfunnet. Er det legitimt at majoritetsinteressene og de dominerende verdiene – hva disse måtte være – får forrang framfor minoritetsinteressene og de verdiene disse representerer? Hvordan møte dem som mener at samvittighetsfrihet betyr manglende lovrespekt? Seks kriterier for å sikre hensynet til samvittighetsfrihet og til fellesverdier kan formuleres: (i) Søk å fremme bredest mulig realisering av alle menneskerettigheter for alle; (ii) prioritér sikring av minoriteters rettigheter; (iii) argumentér ut fra altruistiske og universalistiske prinsipper; (iv) anerkjenn mangfold, ikke ensretting; (v) styrk likeverd, frie valg og ansvar; beskytt bare når det trengs; og (vi) forstå indre tankearbeid, kontemplasjon og politisk arbeid, aksjon, som avhengig av hverandre.

Oppsummering

Samvittighetsfriheten kan forstås som en nødvendig ventil i et sekularisert og mangfoldig samfunn med lover som skal gjelde for alle. Det er verken legitimt eller ønskelig på et samfunnsnivå å hevde at Guds lover står over menneskeskapte lover. Individer kan imidlertid hevde dette. Norske myndigheter har respektert noen typer overbevisninger, særlig dersom disse handler om vesentlige inngrep overfor andre. Norske myndigheter har i liten grad respektert religiøse påbud hos medlemmer av minoritetsreligioner som bare vedrører dem selv. Som ett eksempel, som vi vil se i kapittel 11 om mangfold og fellesverdier, finnes fortsatt et norsk forbud mot slakting i tråd med jødiske religiøse påbud (kosher).

Selv om boken vil anlegge et kritisk perspektiv, bygger boken også på at en grunnleggende respekt for samvittighetsfriheten er et kjennetegn ved et liberalt demokrati. Samtidig må praktiseringen av samvittighetsfriheten ikke undergrave fellesverdiene som er viktige for at samfunnet skal fungere. Hva disse verdiene er, kan enkelt fortalt oppsummeres i de tre elementene som løftes fram i troskapsløftet som blir uttrykt under statsborgerseremonien – demokrati, menneskerettigheter og lovrespekt – og som er nesten helt sammenfallende med Grunnloven § 2 om hva Grunnloven skal sikre: demokratiet, rettsstaten og menneskerettighetene.

Jeg har tidligere drøftet den rettslige reguleringen av samvittighetsfriheten.[71] Kort fortalt finnes unntaksbestemmelser for religions-, ytrings-, forenings- og forsamlingsfriheten i FNs konvensjon om sivile og politiske rettigheter og Den europeiske menneskerettighetskonvensjon – slik at disse kan fravikes for å beskytte andre eller fellesverdier – men slike unntaksbestemmelser omfatter ikke samvittighetsfriheten.[72] Den europeiske menneskerettighetskonvensjon artikkel 9(2) tillater å begrense også personers «overbevisning» dersom dette skjer for å ivareta viktige fellesskapsinteresser og andres menneskerettigheter. Likevel, som vi skal se i kapittel 10, er det en menneskerett å bli fritatt for militærtjeneste når det foreligger alvorlige samvittighetsgrunner.[73] Tankefriheten er mest absolutt, og kan ikke begrenses.[74]

Som indikert i boktittelen kan samvittighetsfriheten omtales som demokratiets sikkerhetsventil. I et demokrati må menneskelige behov dekkes og samhandling sikres, samtidig som personer ikke pålegges å handle på måter som skaper for store konflikter med egen samvittighet. Tidligere uttrykte dom-

71 Haugen, 2022.

72 Merk at FN-konvensjonens artikkel 18(2) utgjør en kjerne av religionsfriheten som det ikke kan gjøres inngrep i: «Ingen må utsettes for tvang som vil kunne innskrenke hans frihet til å bekjenne seg til eller å anta en religion eller tro etter eget valg.» Å «anta» er forstått som å omfatte en rett til å skifte religion; se FNs Høykommissær for menneskerettigheter, 2023, s. 8–15 (gjengir tolkningskommentar 22 fra FNs menneskerettighetskomité og ulike rapporter). For resolusjoner, se Haugen, 2023; den første gangen retten til å skifte religion kom inn i en FN-resolusjon om religionsfrihet var i 2007 (FNs generalforsamling, 2008), og er gjentatt hvert år siden. Tilsvarende ordlyd finnes i årlige resolusjoner fra FNs menneskerettighetsråd.

73 Den europeiske menneskerettighetsdomstolen, 2011.

74 Zucca, 2018, s. 139–142.

stoler at den beste måten å unngå samvittighetskonflikter i et ansettelsesforhold var å skifte arbeidsgiver eller -sted. Forventningene handler nå i sterkere grad om tilrettelegging for å unngå at samvittighetsdilemmaer oppstår; det er imidlertid ikke alle overbevisninger det kan tilrettelegges for, eksempelvis i kollegafellesskap.

Det er krevende å sikre samvittighetsfriheten når den må balanseres mot hensynet til andre. Samtidig er det nødvendig å skille mellom saker der hensyn til samvittighet bør inngå i en helhetlig vurdering, og saker der hensyn til samvittighet i mindre grad bør tillegges vekt. Dette er tema for det neste kapitlet.